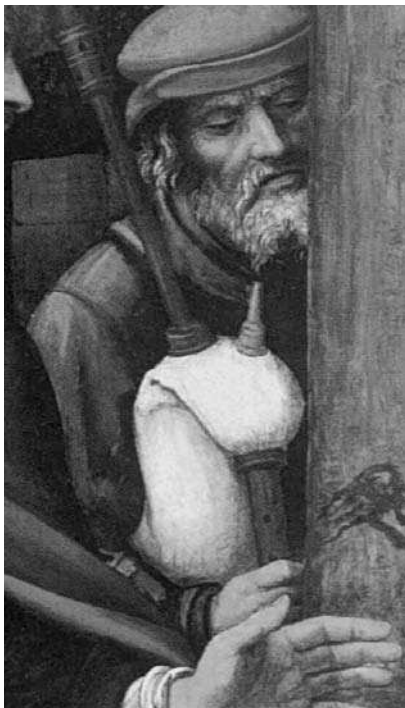

MOLTS NOMS PER UN INSTRUMENT

Cesc Sans

Caramella

MÚSICA I CULTURA POPULAR

Si avui en dia es coneix habitualment la cornamusa de Catalunya com a *sac de gemecs*, la terminologia per referir-se a aquest instrument al llarg del nostre país i de la seva història ha estat prou més rica i abundant. Pretenem aquí recollir aquells mots amb què en una o altra època o en un o altre lloc l'imaginari popular ha fet ús per designar aquest instrument.

La paraula més antiga que hem trobat per anomenar-lo —si exceptuem el cognom *bufalodre*, que no en fa una referència directa— és el mot *cornamusa*,¹ amb què trobem documentat l'instrument des de les primeres aparicions al nostre país i gairebé de manera exclusiva durant tota l'edat mitjana. Avui en dia gairebé ningú no dubta de l'origen francès d'aquesta paraula, formada a principis del segle XIII i que ràpidament va estendre's per

tot Europa, començant per Itàlia i el Regne d'Aragó. Són especialment interessants les aportacions del medievalista i romanista Pierre Bec² respecte a la creació d'aquest mot en la llengua francesa com un derivat nominal de dos verbs sinònims: *corner* i *muser*, remarcant que és del tot estrany que el nom d'un instrument derivi d'un verb, ja que generalment és a l'inrevés. També anota que *cornemuse* apareix un segle i mig més tard que *muse*, no com un nou terme format a partir de l'antic, sinó com un tipus específic de *muse*, amb un so més fort i brillant susceptible de *corner*, és a dir de substituir, com a instrument agut, les trompes i anafils.³ Una altra motivació, formulada a la segona meitat del segle XIX per Eugène Viollot-le-Duc,⁴ seria l'aparició del bordó, que, semblant a un corn, hauria donat nom a la *cornemuse* per diferenciar-la de la *muse*, que no en tindria pas.

En català, 'cornar' s'ha fet servir històricament per definir el fet de sonar instruments de buf: «vingueren a la posada de Curial, e com trobassen los ministrers cornant, meteren-se a festejar e a dançar». I tot i que trobem extensament documentat el terme *cornamusa*, la *museta* també és anomenada en una significativa referència de la Cancelleria Reial de l'època de Joan I: «Car cosí, vos trametem per los dits vostres ministrers dues xalamies, dues cornamuses, una museta gran e altra poca, una xalamia poca e una bombardà.» És interessant remarcar la diferència entre *cornamusa* i *museta*, i que d'aquesta darrera en podem trobar dues categories (gran e poca).

Joan Amades creu que l'origen del mot *cornamusa* és provençal, també com a unió de les paraules *corn*, usat genèricament per designar els instrument de vent, i *musa*, que en provençal vol dir 'sarró'. D'aquí que a França encara es designa l'instrument amb l'occità *museta* o amb el francès *musette*, referint-se a l'instrument amb l'únic nom del bot.

Però aquest terme no és l'exclusiu de l'edat mitjana. El 1325 van sonar en unes albaides a Tàrrega dos mims de l'Ametlla de Segarra, Berenguer Mir, «que tocave la cabreta i Berenguer Carnicer ab l'atamor»,⁵ que acabarien tràgicament amb la mort del *cornamusaire*. No ens és gens estranya aquesta denominació si tenim en compte la morfologia de l'instrument en aquesta època. Fins avui en dia encara es fa servir en diverses *cornamuses* (*chabreta* al Llemosí o *bock* a Bohèmia, per exemple).

Alguns dels termes usats històricament n'intenten descriure algunes particularitats sonores:

Pren, Tana, la pandera,
pren, Llúcia tu, els ferrets,
la Paula la samfonia
jo el sac de gemecs.

Hom té varies maneres de considerar el nom segons l'admiració o l'odi vers l'instrument. Així, aquells que els agrada el seu so diuen que els gemecs són de plaer, mentre que els altres diuen que són de queixa. El cas és que les expressions populars que coneixem més aviat donen la raó als segons. Hom es refereix a un rondinaire dient-li «sembles un

sac de gemecs». «Tenir la panxa com un sac de gemecs» es diu quan un està en dejú i li sonen els budells. En l'actualitat es considera la forma sac de gemecs la manera normativa o estàndard d'anomenar l'instrument.⁶ Si aquest nom és una visió genèrica, *buna* i *ploranera*, usats històricament al Pallars i a Andorra, responen a la presència del característic baix continu. El primer prové del verb *bunir*, que es fa servir per designar el so dels insectes voladors o el xiular de les orelles. El segon també descriu el so que produeixen els bordons, similar al plor.

Un altre seguit de denominacions responen a la forma de l'instrument. Al Maresme i a la Selva, així com a l'Empordà, se l'anomena la *coixinera*:

La bolangera en té un tupí
que sense foc el fa bullir.
La bolangera en té un ansat
que hi cuina tot el veïnat,
Mencus en Pau i en Pere
que toquen la *coixinera*.⁷

A això és el que s'assembla el sac ben vestit i ornat. L'Anton Moll-fulleda, un dels darrers cornamusaïres, de Santa Susanna, a l'Alt Maresme, anomenava així l'instrument.⁸ També era conegut per la zona de Blanes un sonador de la segona meitat del segle XIX amb el nom de *Pau de la coixinera*.

L'altre mot és el sempre descriptiu *botella*. Una típica cobla recollida per Joan Amades al Maresme diu:

A Calella, la *botella*;
a Sant Pol, el flabioli;
a Canet; el tamborino
i a ballar de sol a sol.

Una denominació ben peculiar és el *sac de les aspres*. El *Diccionari Català Valencià Balear* (DCVB) diu que aquest mot és un particularisme del Lluçanès, però el barceloní Francesc Tagell, el 1720, escrivia tota una declaració sobre l'ús de la música en els saraus de principis del segle XVIII:

Deixa a casa lo verd *sac de*
[les aspres,

trempla el plectre suau ab què
[solies
algun temps divertir-me i
[divertir-te
que est sols ha de servir-te,
que no pretenc que toques
[les folies,
canaris, passacalles ni pavanas,
villanos ni sardanes,
sonades muntanyeses per
[cansades,
temps ha ja dels estrados
[desterrades.

En el món de la pagesia hom anomena 'aspres' els pals i canyes que es claven a terra per tal de sostenir plantes d'hort, com és molt habitual de veure amb les tomaqueres. L'analogia que podem fer amb la disposició dels bordons és prou evident.

A una gran part del Rosselló –potser a la banda més pirinenca– li deien, a l'instrument, *borrassa*. Amb aquest terme designaven els pastors la «flassada feta amb llana de borrallons o borra ordinària i baixa de llana, generalment molt gruixuda i peluda, que usen els pastors com a coberta del jaç, burro o pastera».⁹ El fet és que al Conflent es coneix gairebé exclusivament amb aquest nom, i així en fan referència alguns testimonis escrits de la zona:

Los juglars se moren, los juglars són morts! Y per aquí entench aquells qui feyan ballar nostres avis al son del tamborí i del flaviol, de la prima i de la *borrassa*. [...] Desdixosa *borrassa*, les aines maleïdes se menjan la pell del teu bot!¹⁰

Al Penedès l'instrument era, i és conegut, com a *manxa borrega*, o senzillament *borrega*, de manera que molta gent desconeix el terme sac de gemecs. És molt habitual per la contrada trobar cases i masos anomenats «cal borregaire»,¹¹ a més d'un bon nombre de topònims: 'barraca d'en Borregaire', 'turó d'en Borregaire', 'fondo d'en Borregaire',¹² o 'vinya del Borre-

Benet Girbau,
sonador de *coixinera*
de Malgrat de Mar,
a finals del segle XIX.

gaire'. Fins i tot encara és viva l'expressió «esbufegar com una manxa borrega» per anar molt atrafegat, cansat o desesperat. El nom fa referència a la pressió del sonador (manxa) sobre una pell de cabrit inflada (borrega). La rescobla d'una nadala diu:

Pastors deixeu los ramats
Tothom á la una
Anem á Déu á dorar
Puig fa bona lluna,
Tots los instruments preném,
Sonarem y ballarém.
Jo *prench la borrega*:
Ñuich, ñuero, ñuero, ñuero,
[ñuich.

Altra manera de designar l'instrument és amb nom de dona. Així, a la plana de Vic es coneixia per *margarideta*, i d'una manera bastant generalitzada, per *caterineta*. Aquest darrer mot ha dut el sac a formar part d'una de les més belles expressions de la llengua catalana. Es diu que hom està *encaterinat* quan està enamorat o seduït per alguna cosa. La referència a aquest efecte hipnòtic i embriagador és una constant en moltes de les cultures en què les cornamuses hi són presents.

Ball rodó, jo el ballaria,
ball rodó, ja el ballo jo.
Ball rodó, caterineta,
Ball rodó, caterinó.

També donen una visió humanitzada de l'instrument els noms *mossa verda* o *criatura verda*, perquè moltes vegades el cornamusaire porta el sac al braç com si fós un xiquet. El fet d'afegir-hi l'adjectiu colorista és de fàcil explicació. El bot sempre s'ha cobert d'un vestit, generalment de color verd, cosa que ha fet d'aquest color l'identificatiu del sac de gemecs. Rafael d'Amat, baró de Maldà, diu en el seu *Calaix de Sastre*: «1781. Pineda. Festa Major amb música de flauts, *criatures verdes*, xirimies, violins i castanyoles, ballant diverses quadrilles de gent...». El Baró, músic d'orgue i violí, sojornava en un mas d'Albons on l'onze de

juny de 1783: «... arribà a Can Peixau una colla de segadors ab son "tiruliru", el corn i la criatura verda, passant a fer-me ab mon be-neplàcit una música pastoril».

De ben antic s'ha fet servir també la paraula *gaita*. Aquest mot, molt comú en la llengua castellana i en la gallega, serveix per designar un bon nombre d'instruments populars d'origen pastoril. Corominas diu que és un nom d'origen galaico-portuguès que els reis Sueus de Galícia s'haurien entestat a usar per l'interès demostrat per la llengua vulgar. Hauria estat inclòs a l'àrab, del qual l'haurien pres les cultures en contacte (Bulgària, Grècia, Creta...). Altres creuen que ve de la veu gòtica *gaitis*, que significa cabra. Menéndez Pidal referma aquesta hipòtesi amb la constatació que els gots ornaven els objectes amb els símbols característics dels seus noms. A més, cornamuses actuals en contacte amb els antics alemanys encara inclouen en els seus ornaments caps de cabra o banyes. Àdhuc, exceptuant alguns casos, no podem associar el mot *gaita* com exclusiu del sac de gemecs, ja que aquesta paraula també s'ha usat per designar la gralla, entre d'altres. A què es referia, doncs, el toledà Sebastià de Covarrubias quan en el seu *Tesoro de la lengua castellana o Española* del 1611 diu: «*las gaitas zamoranas tienen nombre en España y las gaitillas de Barcelona?*» És clar que a tota la península Ibèrica, de qualsevol cosa que es bufa, hom en pot dir una gaita. Només a l'Aragó, a tall d'exemple, una gaita pot ser qualsevol tipus de flauta, una dolçaina o una cornamusa. La gran fama aconseguida per la gaita gallega, ja en temps pretèrits, fa que s'usi aquest apel·latiu també per referir-se al sac. Quan s'anomena a Catalunya «la gaita gallega», generalment no es refereix a la procedència de l'instrument, sinó que se'n vol indicar la categoria (instrument amb odre).

La fama d'alguns sacaires ha estat tan important que el seu nom o la

seva procedència ha quedat fixada al nom de l'instrument. Així, en alguns llocs del Rosselló parlen de *la borrassa d'en Paziols* en record d'un cèlebre cornamusaire de Perpinyà, i a Rocafort de Bages, *del sac d'en Victu*, perquè a finals del segle XIX el tocava en Víctor Lleonart, mentre que a Balaguer o a Castelló de Farfanya parlen *del botet de Casserres*, en record d'una conegudíssima cobla que provenia de la vila avui abandonada de Casserres del Castell, a la Ribagorça.

NOTES

- Actualment es fa servir aquesta paraula per designar qualsevol tipus d'instrument proveït d'un odre, sense necessitat d'especificar-ne l'origen, atorgant-li la categoria de família d'instruments.
- Ell mateix qualifica els seus treballs sobre els instruments de filologia organològica.
- Per refermar aquesta hipòtesi diu que al segle XVI, a la cornamusa de cort francesa, se la va anomenar musette, creant la designació a partir de *muse* i no de *cornemuse*.
- Dictionnaire raisonné de l'architecture française, du XIe au XVIIe siècle*.
- VINYOLES I VIDAL, Teresa. *Una cercavila a la Tàrraga medieval*. Tàrraga: Arxiu Històric Comarcal, 2002 (Col·lecció Ardèvol).
- A vegades es fa difícil convèncer de les capacitats musicals d'un instrument que respon a un nom així!
- És la lletra de «La bolangera» de Pineda (Maresme), recollida per Sara Llorens de Serra al *Cançoner de Pineda* (1931).
- Tal com ens ho han testimoniats el seu nebot, l'Isidre Mollfulleda (novembre de 2002), i el seu nét, Jaume Mollfulleda (setembre de 2003). Ells també l'han anomenat sempre així.
- AMADES, Joan. «Vocabulari dels pastors». A: *Butlletí de Dialectologia Catalana*. Volum XIX, 1934.
- VIDAL, Pere. «Lo Borrassayre. A: *Le Roussillonais*, n° 17, 11 de juny de 1882. Referenciat a FRANCÈS, Enric. *Andreu Toron i la Ténora*. I.M.P.E.M. i Federació Sardanista del Rosselló, 1986.
- Al petit poble de Castellet (Baix Penedès) fins i tot hi ha «cal Borregaire de Dalb» i «cal Borregaire de Baix».
- Jordi Milà i Franco ha localitzat aquests al terme d'Olivella